

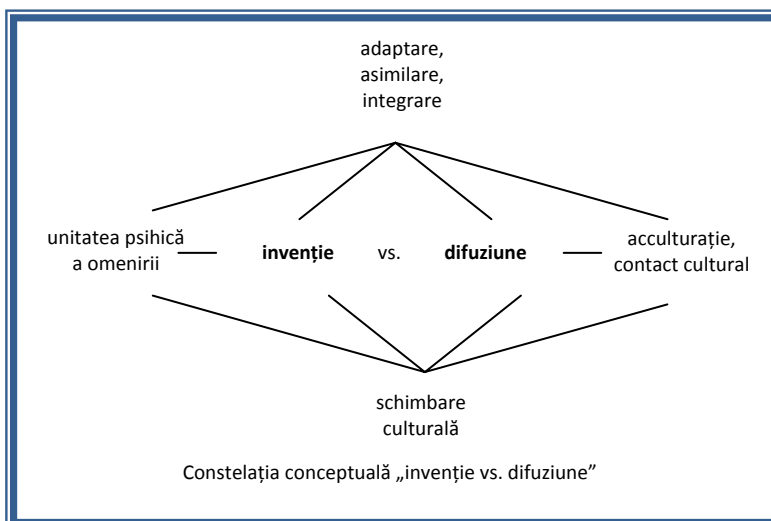
„DEVENIREA SOCIALĂ SE DESFĂȘOARĂ ÎN NECONTENITE JERBE DE INOVAȚII”

INTERVIU CU PROF. GHEORGHÎȚĂ GEANĂ

Întrebare: Cum ar putea fi definită inovația socială dintr-o perspectivă antropologică? Ce termeni și concepte i se pot asocia? Formează acestea o hartă conceptuală?

Răspuns: În primă instanță, termenul „inovație” evocă registrul tehnicii. El pare sinonim cu cel de „invenție”. O expertiză etimologică arată însă altceva. „Inovație” vine din latinescul *innovo*, *-āre*, *-āvi*, *-ātum* = „a înnoi”, „a schimba”, în timp ce „invenție” se reclamă tot din latină, însă de astă dată originea lui este verbul (cu flexiunile adiacente) *invenio*, *-īre*, *-vēni*, *-ventum* = „a găsi”, „a descoperi”. Apar, așadar, niște deosebiri de nuanțe. Termenii sunt însă foarte apropiați și, evident, orice descoperire produce o înnoire. Prin extensie, să ne gândim ce efecte extraordinare (economice, politice, mentale) au produs în istoria umanității marile descoperiri geografice (pe care ne-am îngăduit a le socoti *antropo-geografice*).

În antropologie, *inovația* – asimilată cu *invenția* și privită în tandem cu *difuziunea* – a constituit unul dintre modurile principale de *schimbare culturală*. Așadar, luând ca referință o cultură dată, configurația acesteia se poate schimba fie prin apariția din interior a unui element nou, fie prin pătrunderea elementului înnoitor din afară. Aceste alternative au generat controversa dintre ceea ce avea să se numească ulterior „invenționism” și „difuzionism” (prima explicație fiind înrădăcinată în concepția lui Adolf Bastian despre „unitatea psihică a omenirii” – în propria lui formulare: „ideile elementare ale omenirii” / „Elementargedanken der Menschheit” –, cealaltă în concepția despre „difuziune” a lui Friedrich Ratzel). A fost o controversă care a animat viața științifică din zona antropologiei și etnologiei, în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Ea a avut și o altă conotație, în afară de cea referitoare la schimbarea culturală, și anume: difuzionismul implica un oarecare scepticism în privința resurselor creatoare ale omului, în timp ce invenționismul afirma implicit încrederea în creativitatea umană.

Sintetizând, punctul de plecare ar fi conceptul matricial de *schimbare socio-culturală*. Nevoia de a înțelege fenomenele de schimbare culturală (ca antropolog voi rămâne, în continuare, în plaja culturalistă a limbajului) a generat conceptul explicativ de *inovație*, cu o variantă adesea interschimbabilă, *invenția* (de altfel, în practica antropologică de limbă engleză se utilizează în excusivitate termenul “invention”). Nevoia unei înțelegeri complete a fenomenelor de schimbare a determinat însă echilibrarea explicațiilor de tip invenționist cu explicații de tip difuzionist; de aici conceptul explicativ de *difuziune*, un concept mai degrabă complementar decât antinomic. Acestor două concepte explicative le corespunde câte un concept corelativ mai profund: *unitatea psihică a omenirii* (pentru invenție) și *acculturația* (pentru difuziune). În fine, orice noutate, indiferent pe ce cale apare, trebuie să-și dovedească în timp funcționalitatea în cadrul ansamblului cultural, iar aceasta se

exprimă în termeni precum *adaptare*, *asimilare*, *integrare*. Putem, deci, vorbi de o „hartă conceptuală”, dar în sens cognitiv; mai plastic ar fi să vorbim de o *constelație* conceptuală.

Este inovația mai degrabă policentrică, sau este difuzată dinspre un centru?

Nu se poate răspunde tranșant la această întrebare. De altfel nu se poate răspunde aprioric nici la întrebarea: „Care dintre explicații e mai plauzibilă: invenția, sau difuziunea?” – Avem cunoștințe clare despre felul cum au ajuns în Europa elemente de cultură, precum praful de pușcă, mătasea, cartoful, sau, în zilele noastre, Coca-Cola, “Valentine’s Day” etc., după cum o regulă, precum prohibiția incestului, sau credința în supranatural sunt manifestări care au apărut în timpuri imemorabile și, în mod autonom, în toate societățile omenești. Istoria politică a secolului al XX-lea a produs exemplul tentativei de a difuza de la un centru mondial ideile, instituțiile și întregul sistem de organizare socială de tip comunist; rezultatul e cunoscut: monocentrismul a eșuat chiar înainte de eșecul experimentului comunist ca atare. În epoca de globalizare în care trăim astăzi, comunicarea prin mass-media și prin internet atinge performanțe de penetrație și de viteză inimaginabile altădată. Teoretic, cultura democrației la scară internațională postulează egalitatea șanselor (deci un policentrism) de afirmare între culturi, dar practic centrii de putere devin și centri de difuziune.

Cum poate fi descris procesul de însușire a unei inovații culturale?

Firește, îndată ce apare, o inovație devine *obiect al preocupărilor aplicative*, menite a-i exploata efectele benefice. În culturile tradiționale acest fapt se petrece cât se poate de firesc. În unele situații, existau și în cadrul tradiției momente de competiție; fetele din satele noastre, de pildă, își etalau la hora de Paști fotele și iile pe care și le țesuseră ori le cususeră în timpul iernii, în deplin secret față de suratele lor. Totuși, modelele țesute ori cusute se răspândeau ulterior fără opreliști. În lumea modernă însă, inovațiile sunt personalizate ca fapte de creație, iar pentru valoarea lor socială sunt puse sub protecție juridică; o invenție tehnică este imediat brevetată, iar o creație artistică ori științifică e, de asemenea, asigurată prompt prin “copyright”. Problema priorității poate deveni în multe cazuri – uneori fățiș, alteori discret – o provocare a conștiinței colective. Se știe ce sentiment de frustrare a generat în lumea românească faptul că Premiul Nobel pentru descoperirea insulinei s-a acordat altora decât descoperitorului de drept, care a fost Nicolae Paulescu. Un astfel de caz ilustrează sensul peiorativ – păgubos – al cuvântului „însușire”. Mai sunt cazuri de acest fel; cum să-ți reprimi insatisfacția constatând că noi, românii, suntem pe cale să pierdem (în favoarea fraților Wright) prioritatea mondială a primului zbor cu un aparat complet autopropulsat, ispravă aparținând de fapt lui Traian Vuia? Sau, ca să mai dăm un exemplu, câți știu că împărțirea timpului istoric în două perioade mari – înainte și după Hristos – aparține unui om al locului: lui Dionysius Exiguus (Dionisie Smeritul), călugăr din Scythia Minor (Dobrogea de azi), trăitor în secolele V–VI? Asemenea cazuri ridică întrebarea dacă nu cumva ar trebui ca problema priorității să devină (decent, fără exces etnocentrist, dar cu profesionalism și tenacitate) o politică de stat.

Cuvântul „însușire” are însă și un sens cuminte, procesual. El are în vedere felul cum un element nou este integrat unui pattern consistent, deja existent. Lucrurile trebuie privite însă diferențiat. Dacă elementul respectiv este creat în interiorul patternului, el se legitimează ca moment al *devenirii organice*. Dacă însă este un element preluat din exterior, atunci se vorbește de un „împrumut cultural” (“cultural borrowing”). Expresia nu e tocmai adecvată, fiindcă relația de împrumut pretinde și veriga inversă, de returnare; avem de-a face mai degrabă cu un import. Când nu-i o simplă imitație ce produce controversatele „forme fără fond” și servește o devenire neorganică, un element de împrumut poate sluji, dimpotrivă, devenirii organice, în măsura în care el răspunde unei nevoi reale a societății care îl preia. Intră în joc, în acest caz, mecanismele de *adoptare*, de *adaptare* și de *asimilare*, acestea asigurând devenirea organică – autentică – a unei culturi și a unei societăți.

Putem vorbi despre cultură prin prisma conceptului de „inovație”?

La scara întregii existențe, cultura poate fi privită, într-adevăr, ca un *domeniu* (sau, în termeni fenomenologici, ca o „regiune ontologică”) de o noutate spectaculoasă. Tocmai această noutate – a culturii ca „existență întru

mister și revelare” – l-a îndreptățit pe Lucian Blaga să caracterizeze omul drept „o mutație ontologică”. Altfel spus, omul nu este doar o specie între alte specii, el este un alt tip de realitate.

Cultura reprezintă, totodată, un *câmp propice inovării*, privilegiat chiar prin implicarea capitalului de creativitate. Aici, în afară de nuanța rezultată din scoborârea în stratul etimologic, intuiția ne dă ghes să mai facem o distincție, deși aceasta trebuie luată „cum grano salis”. E vorba de contextul motivațional. Invenția pare în primul rând rezultatul unui *joc*, al unui *neastâmpăr* al inteligenței. Inovația, în schimb, pare a se produce pe fondul unei *carențe*, al unei *obstrucții* prin care realitatea îl provoacă pe om, nemaiăsându-l să-și desfășoare activitatea în condițiile de până atunci.

Unele dintre aceste inovații au o *funcționalitate punctuală*, locală, altele se pot extinde mai mult ori mai puțin, dobândind o *funcționalitate generalizată*. Un exemplu din prima categorie ne este furnizat de o întâmplare din istoria dogonilor. Dogonii sunt o populație din vestul Africii, celebră prin cercetările efectuate asupra ei de etnologul francez Marcel Griaule. Oamenii aceia obișnuiesc ca atunci când moare un membru al colectivității lor să-i rupă sapa de care se slujise în timpul veștii și să i-o pună în sicriu. Ei, bine, când au aflat că Griaule, pe care-l adoptaseră ca pe unul de-al lor, se săvârșise (faptul s-a petrecut în 1956), i-au organizat o înmormântare simbolică și, între altele, au luat un creion (unealta răposatului lor prieten), l-au rupt și i l-au pus în sicriul simbolic.

La un alt palier al culturii, inovații de același tip și-a permis Joseph Haydn, în unele dintre compozițiile sale. Văzând că la concertele de la palatul contelui Esterhazy, al cărui angajat era, o mare parte din public moțâie, Haydn a introdus într-o simfonie a sa o lungă secvență cu sunete în surdină, întreruptă la un punct de o izbucnire scurtă dar explozivă, în fortissimo, a întregii orchestre, moment menit să-i trezească pe cei adormiți. Simfonia aceea a rămas cunoscută sub supranumele „Surpriza”. De asemenea, întrucât contele nu avea grijă să acorde nici o zi liberă muzicienilor din orchestră, tot Haydn, în partea ultimă dintr-o altă simfonie a sa, „Despărțirea”, a structurat în așa fel compoziția, încât grupurile de instrumentiști își încheie succesiv partea de interpretat, își închid mapele cu note, sting lumina de pe pupitru și pleacă în liniște acasă; ultimii rămân doi violoniști, care încheie simfonia și părăsesc și ei scena; contele a înțeles aluzia și, de-atunci înainte, a acordat muzicanților cuvenitul timp liber. Firește, astfel de inovații reprezintă soluții „ad hoc”, dar ele se nutresc nu mai puțin din ingeniozitatea umană de cea mai impresionantă subtilitate.

Din punct de vedere social, bineînțeles că sunt mai importante inovațiile cu potențial de generalitate. Vom începe și de astă dată cu un exemplu din cultura tradițională, anume din cea românească. Ne referim la ceea ce Mircea Eliade a numit „nunta mioritică” – obiceiul ca atunci când un tânăr se săvârșește înainte ca el să fi apucat a se căsători, ritualul înmormântării sale să fie infuzat cu elemente de ritual nupțial: în principal, dacă-i fată e îmbrăcată în straie de mireasă, dacă-i băiat vestimentația e de mire, iar la mormânt se înfige un brad. Explicația acestei datini? Existența unui om este marcată de trei evenimente de maximă însemnătate: nașterea, căsătoria și moartea. Fiecare dintre aceste evenimente este însoțit în plan cultural de un anume rit de trecere, respectiv: botezul (sau ceva similar), nunta și înmormântarea. În condiții de normalitate, cele trei evenimente se succed în ordinea menționată. Moartea, cu imprevizibilul și grozăvia ei, poate tulbura această ordine. Omul, totuși, încearcă să restabilească ordinea inițială, singura soluție fiind aceea de a face să fuzioneze ritualul de înmormântare cu cel de nuntă. Cine va fi introdus această inovație în ritualul funerar e imposibil de aflat, așijderea când; desigur, faptul se va fi întâmplat într-un timp imemorial. Oricum, ea este răspândită – tot dintr-un timp imemorial – printre toți românii.

Păstrând corespondențele, să facem acum din nou un salt în cultura „majoră”. Mai întâi în muzică: una dintre îndrăznețele inovații introduse de Beethoven a fost includerea în structura unei simfonii (a IX-a) a vocii umane, mai exact a corului (care cântă *Oda bucuriei*, pe versurile lui Schiller). Deși procedul n-a schimbat radical regulile de construire a unei simfonii, el a fost preluat și de alți mari compozitori, precum Franz Liszt, Gustav Mahler, George Enescu (în Simfonia a III-a), Arthur Honegger, Igor Stravinski. În pictură, Edouard Manet a iscat mari scandaluri cu inovațiile sale; în pânze precum *Olympia* și *Dejun pe iarbă*, el a reprezentat-o goală pe iubita

sa, punând astfel capăt unei reguli ce îngăduia nudul doar ca reprezentare a unor personaje mitologice. Paul Gauguin și Constantin Brâncuși, la rândul lor (dar fiecare pe cont propriu), au deschis artei ferestre spre tărâmul culturilor arhaice. O inovație excepțională a reprezentat-o inițiativa impresionistilor de a-și lua șevaletul și a ieși din atelier în natură, inaugurând în felul acesta alternativa picturii de „plein air”. Bazate pe o strategie cuprinsă în adagiul: „În artă imitația n-are valoare”, artele în general, inclusiv literatura, sunt bogate în astfel de inovații. În fine, să privim și în istoria antropologiei înseși: ce schimbări extraordinare a produs descinderea antropologului din fotoliul de-acasă (din metropolă), sau de pe veranda locuinței coloniale, în mijlocul populației luate în obiectiv spre cercetare și instituirea cercetării de teren directe („fieldwork”) drept temei al cunoașterii antropologice!...

Edouard Manet, *Dejun pe iarbă* (1863)

Ce tipuri de inovație pot fi identificate din perspectiva antropologică?

Spectrul tipurilor de inovație urmează liniile de structurare determinate de conceptul sinoptic al *categoriilor universale ale culturii*. Termenul „categorie” se referă aici la domeniile mari ale comportamentului uman și, totodată, proprii grupurilor umane de pretutindeni și dintotdeauna. În termeni ușor variabili, aceste categorii sunt: viața economică, tehnologia, dreptul (deopotrivă cel cutumiar și cel oficial), activitățile politice, organizarea socială (inclusiv familia și rudenia), limba și sistemele de comunicare, credințele religioase, artele, morala, educația, cunoașterea (științifică și protoștiințifică), viziunea despre lume (religia, filosofia). Am furnizat deja niște exemple de inovație, în special din domeniul artelor și din acela al religiozității (în ipostaza comportamentului ritualic). Să mai punctăm câteva, mai vechi și mai noi, din varii domenii, așa cum ne apar aceste exemple la o ochire spre zona apercepției noastre: votul uninominal (în politica românească de dată recentă), programul Bologna (în educația de nivel universitar), legile juridice, catolicul „filioque” (în dogma creștină), neologismele în limbă, o teorie sau o metodă nouă în știință etc. În general, putem conchide, *istoria unui domeniu* (istoria unei discipline științifice, istoria dreptului, istoria unei limbi, istoria pedagogiei etc.) se cristalizează de fapt ca o *istorie a inovațiilor* în domeniul respectiv.

În ce măsură este inovația dependentă de condițiile istorice?

Tot ceea ce înfăptuiește omul se modulează după împrejurările istorice. Caracteristicile unei epoci, atmosfera sau spiritul timpului („Zeitgeist”), influențează chiar și cea mai conservatoare tradiție, generând schimbări contrare acesteia. Modernitatea îndeosebi a bulversat multe dintre manifestările tradiționale. Tensiunea dintre modernitate și tradiție este semnificativă în privința dependenței inovațiilor de spiritul timpului. Ideea de inovație intră în esența conceptului de modernitate. În această dispută, tradiția rezistă dacă manifestările ce o compun izbutesc să-și păstreze structura și funcțiile. Un caz interesant este acela al portului nostru popular: el a decăzut sub acțiunea iradiantă a industriei textile moderne, mai productivă și mai confortabilă decât industria

Horă, cu copii în port național (Soveja, jud. Vrancea)

casnică țărănească; și totuși, funcția estetică a portului țărănesc, superior ca frumusețe vestimentației industriale de tip urban, a făcut ca portul țărănesc să fie păstrat pentru zilele de sărbătoare și pentru ceremoniile deosebite. Și este foarte sugestiv că, la asemenea ocazii, sunt îmbrăcați în portul tradițional în special copiii. Un alt caz interesant îl reprezintă cultul strămoșilor. În satele românești, de zilele Moșilor, femeile (ele asumându-și la noi acest cult) oferă daruri în vase de lut: căni, oale, străchini. Din diverse motive (fie că n-au timp să meargă la târgurile de oale, fie că vasele de fabrică se procură mai ușor), multe dintre femeile tinere acceptă să ofere vase de metal, de porțelan, sau chiar de plastic; pentru aceste femei, important este ca obiceiul să fie îndeplinit, chiar și în condițiile de înnoire a substanței din care-i făurit darul. Bătrânele însă spun că vasele de fabrică nu sunt primite de sufletele răposaților; de aceea, femeile în vârstă caută cu orice preț vase de lut. Ele se țin de tradiție în toate privințele; în termenii lui Mircea Eliade, am spune că ele au un respect absolut față de arhetipuri.

În ce constă caracterul social al inovațiilor?

Socialitatea inovației este aproape o tautologie. Ne-am referit până acum la tot felul de inovații. Ca să vorbim anume despre inovația „socială”, ar fi trebuit să ne restrângem la inovațiile din viața socială, sau din cadrul sistemului social. Dar poate vreo inovație să apară în afara sistemului social? În fond, toate inovațiile sunt fenomene sociale, pe baza a cel puțin trei argumente: (1) nici o inovație nu apare din senin, pe teren într-un totul nou; dimpotrivă: toate inovațiile *apar pe baza unor cunoștințe și practici anterioare*, care au un caracter colectiv; (2) toate inovațiile sunt îndeplinite de oameni, *în cadre sociale, instituționale* – uneori în răspărul, alteori cu stimulente din partea acestora; și (3) toate inovațiile *au o finalitate socială*; de aceea, ele sunt supuse unei judecăți critice din partea instanțelor specializate, care, mai devreme sau mai târziu, le includ sau nu într-un canon, adică în sistemul de valori deja constituit.

Ca să conchidem, viața socială capătă realitate printr-o continuă efervescență de inovații. Oriunde am privi (înapoi sau înainte, la stânga sau la dreapta), suntem întâmpinați în tot locul de inovații – unele deja rutinizate, altele recente. Societatea merge înainte prin lucrarea inovațiilor. Devenirea socială (văzută ca evoluție, sau ca progres) se desfășoară în neconținute jerbe de inovații.